

De klok in het Stadhuis

Het stadhuis te Breda bezit de oudste klok en het oudste monument van Breda, die volgens bronnen dateert uit het jaar 1452.

Maar ik veronderstel dat op grond van uiterlijk en bestemming waar de klok hangt, deze klok in 1403 is gegoten door (een leerling van) JORIS VAN HARELBEKEⁱ veel beter past bij deze aspecten in de periode die de klok zich laat kenmerken zoals boven.

Algemene gegevens: ⁱⁱ ⁱⁱⁱ

Gietjaar: onbekend [nauw verwant aan Vlaamse school]

Gietjaar: 1452 [1403?]

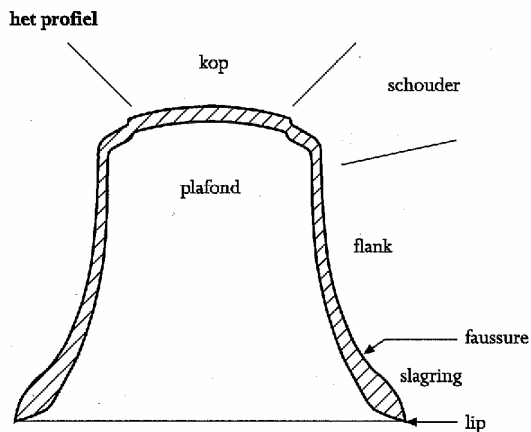
Doorsnede: 470 mm

Gewicht: 86 kg

Opschrift: *ian es mine name anno domini m cccc lii [xii?]*

Algemene inleiding: klokkengieteren en klokkengieters in de Middeleeuwen

De eerste concrete vermeldingen over het klokkengieten in de Middeleeuwen zijn opgetekend in een

beschrijving van Theophilus in de 12^e eeuw.

Een klok bestaat uit verschillende delen (zie de afbeelding). Om een klok te gieten gaat een heel proces aan te pas. Immers moet een klok nauwkeurig gevormd worden, zodat deze klok goed klinkt. Daarom is het belangrijk om het profiel van een klok te vormen met de juiste materialen. Een klok wordt hoofdzakelijk gegoten in brons. Om deze nauwkeurig te gieten, maakt men eerst een vorm uit leem, daarna een tussenruimte uit was, en daarna weer uit leem. De vorm wordt gebakken, terwijl het zachte was uit de vorm loopt. Door een sjabloon, die met een spil bevestigd wordt om te

kunnen draaien om de middenas van de klok, te gebruiken vormt men het profiel exact De kern is ontstaan: de binnenrand van de klok. Daarna wordt er een laag zand of klei gevormd, die de exacte vorm heeft van het profiel, de zgn. valse klok. Hierna brengt men de ornamenten en letters aan in was. Als dit gereed is, plaatst men de valse klok en de kern in de gietkuil. Vervolgens brengt men de mantel aan, die wederom bestaat uit leem (ten heden dage ook chamotte-meel). Wanneer alles verhard is, wordt de valse klok verwijderd en kan er gegoten worden. Dit gebeurt wanneer het klokkenbrons bij ongeveer 1100°C verhit is. Vervolgens moet de klok afkoelen en wordt het gietwerk verwijnd door oneffenheden of restanten te verwijderen.^{iv}

De eerste klokken die bekend zijn in het huidige Nederlandstalige gebied zijn uit de 12^e en 13^e eeuw. Omdat klokken toen al van brons waren zijn er nog een aantal klokken bewaard gebleven, ondanks oorlogsgeweld, branden en instortingen. Klokken zijn altijd nauw verbonden geweest met de sacrale wereld, ze riepen om gebed, maar ook om de heilige mis bij te wonen. Daarom werden klokken toen vaak gegoten door monniken, maar tijdens het ontstaan van ambachten waren klokkengieters in een smedengilde niet ongebruikelijk. Zo waren verschillende families die klokken gegoten hebben, die met elkaar samenwerkten maar ook alleen. In het begin van de 14^e eeuw was bijvoorbeeld Jan van Ludeke en Jan van Roosbeke de gieters van de eerste *Klokke Roeland* in Gent. Zij hadden familieleden in diezelfde periode die ook klokken goten. Belangrijk om aan te merken is, is dat er vroeger niet in de gietij zelf werd gegoten, maar aan de voet van de toren. Hierin maakte men een gietkuil en kon de klok van daaruit makkelijker transporteren. Ook in Breda weten we het zeker: In 1503 moest men een slee vormen tot het transporteren van de Grote Klokken.^v

Terwijl er in de Noordelijke Nederlanden zéér weinig weten over de familiebanden en gildes van klokkengieters, is er meer bekend over de klokkengieters die in de Zuidelijke Nederlanden werkzaam waren. Immers waren de gebieden met als klokkengieterscentra Luik, Gent, Antwerpen, Mechelen en Den Bosch financieel zeer ontwikkeld en zijn er ook archivalische bronnen over bekend. Zo weten we ook veel over een van de vroegere klokkengietersfamilies Van Harelbeke. De eerste klokken van dit klokkengietersgeslacht zijn terug te leiden tot in 1365. Voor het Bretonse Pencran goten de gebroeders Daniël en Roger mogelijk meerdere klokken. Uit het opschrift blijkt, dat zij zich niet noemen afkomstig uit Harelbeke, maar uit het nabij gelegen Kortrijk.

Pas later is er sprake van onder andere Willem van Harelbeke, maar ook Jan van Harelbeke – hierbij moet opgemerkt worden dat zij zich zelf ook Leenknecht noemen, respectievelijk op deze wijze ook terug te vinden is in archivalia. In 1435 is de laatste tot nu bekende klok te vinden van het gietersgeslacht.

Over de mogelijke gieter van het stadhuisklokje – Joris van Harelbeke – zijn alleen schaarse bronnen bekend: enkel zijn klokken zijn nog bewaard gebleven, archivalia die zijn bestaan bevestigen en mogelijke familiebanden met de klokkengietersfamilie ontbreken helaas nog. In Denemarken, waar de familie de Leenknecht enkele klokken achtergelaten heeft, is een klok bekend uit 1393 met het opschrift *ioris nen gillis maecte mi a.d. 1393*^{vi}. Hierbij kan Joris van Harelbeke in aanmerking komen, gezien het jaartal en het opschrift. Over een Gillis is niets bekend: zou er sprake zijn van een wel bekende Michiel?

De gietwijze van de klokken uit het klokkengietersgeslacht bleef voortborduren op de traditionele stijl zoals die van de gebroeders Daniël, Roger en Michiel en ontwikkelde niet mee. In tegenstelling daartoe was niet veel later een klokkengietersgeslacht in Den Bosch werkzaam dat andere versieringselementen toepaste – dit leidde tot een formidabel hoogtepunt in de wending van de 15^e naar de 16^e eeuw, uit de Bossche school, zoals bij klokken van Hoernken. Ook in de Zuidelijke Nederlanden was een gieter, Jan Zeelstman, die wel enkele uiterlijke kenmerken overnam van de familie Leenknecht (zoals het aanvangskruis), maar veel ontwikkelder was en beter werkte: de letters waren secuurder gevormd (niet geplaatst), bovendien was de kroon veel beter gevormd en geplaatst op de klok.

De mogelijke herkomst van de klok

De herkomst is pas duidelijk te herleiden in 1766, bij de grote vernieuwing van de gevel van het stadhuis. Hieruit bleek dat de klok al in het Groot Stadhuis hing. Als de klok daadwerkelijk in 1403 gegoten werd, zoals door mij wordt vermoed, is het goed mogelijk dat de klok uit de Grote Kerk stamt. In 1410 meldt men dat de koor *met alle cierraden* voltooid zou zijn. Er is mogelijk ook sprake van een daktorentje met een klok. In 1413 zou kerkmeester WIJTMAN VAN DER BEKEN, als dekking de *onkosten aan het dak van de kerk van breda* verkocht hebben. Het dak werd dus toen gemaakt respectievelijk voltooid. Of hier van een daktorentje sprake is, kan men over twisten.^{vii} Hoewel de klok eerder werd gegoten, is het mogelijk dat de klok toch voor deze kerk bedoeld is. Er waren namelijk onenigheden of de bouw in 1410 begonnen zou zijn of geëindigd: de gietering van de klok is mogelijk een uitsluitsel over de bouwperiode van de kerk. Het patronaat Johannes is echter twijfelachtig, waarom deze aangebracht werd, en niet het patronaat van Maria, zoals de kerk. Mogelijk was er al een Mariaklokje aanwezig, maar dit werd in 1503 misschien hergoten door SYMON WAGHEVENS. Óf er is sprake van een sponsor die zich op de klok liet noemen. Over de klokken die in het daktorentje hingen, wordt pas 1536 vermeld. In die periode ondergaat de Grote Kerk een vernieuwing en wordt overigens het eerste stadhuis gebouwd. Er is sprake dat LAMBRECHT de klok de klok verhangen moest. Ook werd *eenen tijmerman die het klokken ind cleijne thoren heeft ghehangen met assen gemaect en het hout gecoft*^{viii} heeft, betaald. De functie wordt vermeld, wanneer de touwslager luidtouden moet maken: *Item Heinirck die zeldryer gegeven van clockzeel aen priemclock en verlaten priemclock tsamen xx st.*^{ix} Hieruit blijkt dat de klok geluid werd bij de priem: Het was een klok die tijdens de ochtenddiensten geluid werd die 6 á 7 uur plaats vonden. Er was nog een priemklok, die wellicht in 1503 gegoten werd door Symon Waghevens.^x

Mogelijk wordt hiermee bedoeld dat de oude priemklok werd verhangen? Is het verhangen ook het omhangen naar het stadhuis? Dat is niet zeker. 1546 wordt ene HENRICK ADRIAANSS betaald omdat hij *dat prymclocske geleverd heft*, dat echter al in 1538 gegoten werd. Het weegt 302 pond. Het is mogelijk een vervanging geweest van het verhangen priemklokje.^{xi}

Het nieuwe stadhuis bestond uit twee stadhuizen. Het Groot en het Klein Stadhuis. Nu hangt het klokje in een torentje boven het Groot Stadhuis. In 1992 werd dendrochronologisch onderzoek verricht door WIJNAND BLOEMINK. Hij stelde vast dat de kap ongeveer 1531 of kort daarna werd voltooid. Tot ongeveer 1538 werd het jongste hout gebruikt voor het oude stadhuis.^{xii} Deze periode komt exact overeen met de periode wanneer de priemklokken van de Grote Kerk onderhoud kregen. Immers werd er in 1538 een nieuwe priemklok gegoten. De vraag die hierbij onbeantwoord blijft is, waarom dat er niet “gewoon” een (nieuw) klokje voor het Stadhuis werd gegoten, en de oude klok in de Grote Kerk werd gelaten.

Dat de klok al in het oude stadhuis hing en niet bij de verbouwing in 1766 gehangen werd, blijkt uit het bestek uit dat jaar: *Eca sullen te voordeelen van de aannemer syn Uytgesondert de metaalen klok welke hy weder hier na te beschryvene tooren sal moeten hangen*. De klok hing al vóór 1766 in een onbekende ruimte in het stadhuis. Bovendien wordt er hoge uitzondering gemaakt: het is het enige voorwerp wat nog tussen het *affkomende puyn en steenen als meede al het hout yser lood en glaasen*, mag blijven. Mogelijk bleef de klok al gespaard of bleef heel tijdens het afbreken van de oude gevel.^{xiii}

Uiterlijke kenmerken van de klok

1. Randversieringen en kroon

De klok heeft volgende sierranden: drie op de schouder, twee boven het opschrift, één onder het opschrift, twee op de faussure, en twee op de lip.

De kroon heeft zes armen. Hij is ook vrij scheef geplaatst op de klok. Bovendien beschikt de kroon over een koordversiering.

Figuur 1 De kroon van de stadhuisklok

2. Tekens

De klok kenmerkt zich met een kruis, dat het begin en het eind van de zin scheidt. Dit kruis is een Grieks kruis wat doet denken aan een Maltezer kruis. Echter, dit kruis heeft ook nog aangebrachte diagonalen.

Een soortgelijk kruis bevindt zich op de klok van GEORGIUS, die in Terheijden hangt, en die in Chaam die mogelijk gegoten werd door iemand uit de school van de Leenknecht. Er zijn als scheidingstekens aangebracht: zeskanten en vierkanten, waarin twee driehoeken resp. ruiten die naar elkaar wijzen. Deze ruiten zonder omgeven vierkant zijn wel te vinden op klokken als die van LEENKNECHT in Halle, maar ook van de klok van Joris in Schoonhoven en Terheijden. Alle tekens zijn met de hand

Figuur 2 Leenknecht klok in Halle

gesneden, en niet vanuit een speciaal model.

3. Opschrift

Het fragment [*ian of andere heilige*] *es mine name* is een typisch kenmerk uit de klokken van JAN ZEELSTMAN, en die van HENDRICK WAGHEVENS, maar hebben echter qua versiering geen enkele gelijkenis. Bovendien was de gietprocedure veel verder ontwikkeld. Wel hebben de klokken van DE LEENKNECHT een soortgelijke opschriftstructuur als van die van het Raadhuisklokje. We hebben hier dus met grote zekerheid te maken met klokken uit de Vlaamse school, en niet uit de Bossche school. In Vlaanderen waren enkele gietcentra zoals te Mechelen, Luik en Antwerpen, die afweken van de klokken uit de Bossche school. Hieruit blijkt dat de raadhuisklok zeer

Figuur 3 Aanvangskruis en deel van het opschrift

familiair is als we het hebben over de uiterlijke kenmerken, met die van de familie Leenknecht maar ook de klok van Joris. Een heel interessant kenmerk op de klok is het boven het jaartal aangebrachte afkortingsteken. Dit afkortingsteken bevindt zich ook op klokken van JAN VAN HYNTHAM, maar er is sprake van andere versieringselementen en een andere lijnenindeling. Het afkortingsteken was wel vaak in gebruik in de 14e eeuw en in de 13e eeuw, slechts één keer komt dit voor bij een klok uit 1429 van Michiel de Leenknecht.^{xiv}

Muzikale kenmerken

Tijdens mijn bezoek aan de klok heb ik een opname gemaakt en analyse van de partialen gemaakt. De vorm van de klok is heel doorslaggevend voor de klank van de klok. Doordat een klok vaak doormiddel van een trekmal (sjabloon) wordt gevormd, zodat een klok goed klinkt, is het zeker waard om de muzikale kenmerken van de klok te aanschouwen. Alle muziekinstrumenten hebben zgn. *partialen*, oftewel deeltönen die deel uitmaken van de hoofdtoon; bij een klok is dat de *slagtoon*. Dat is de toon die je hoort wanneer een klok aangeslagen wordt. Tegelijkertijd trillen ook de andere delen van de klok (dus niet alleen maar waar de klepel aangeslagen wordt) mee, zodat deze partialen meeklinken. Benoemd worden de partialen vanuit de intervallen ten opzichte van de slagtoon die gebruikelijk zijn. In dit geval zouden de tonen gis^1 , gis^2 , b^2 , dis^2 , gis^3 moeten klinken. De afwijkingen van deze tonen worden in *cents* aangegeven: één honderdste halve toon. Juist de afwijking van de partialen is een belangrijk aspect voor de klank van de klok.^{xv} Uit de analyse volgt dat de slagtoon gis^2+28 cents is.

De slagtoon is op 0 cents gesteld, zodat de relatieve afwijkingen van de andere partialen van de klok duidelijk zichtbaar zijn. Hieruit volgend krijg je het volgende resultaat:

Grondtoon: +111

Slagtoon: +0

Prime: +111

Terts: +77

Kwint: +113

Octaaf: +0

Hieruit blijkt dat alle partialen heel hoog staan ten opzichte van de slagtoon (en het octaaf), vice versa: Het octaaf staat heel laag ten opzichte van de rest. Voor deze periode had de gieter het hedendaagse zgn. *gotische profiel* vrij exact onder de knie.

Wel belangrijk om aan te merken is dat het muzikaaltechnisch belang er niet strikt was. Ook de regelgeving bij de klank van een klok was er nauwelijks: er ontbrak kennis over de klanktechnische aspecten van een klok. Het gebruik van een sjabloon was bovendien in zwang en is voor klokken uit die tijd moeilijk te vergelijken. In de middeleeuwen was er soms hoogstens sprake dat klokken *in toon moeten accordeeren* met de andere klokken, d.w.z. dat de nieuwe klokken met elkaar moeten harmoniëren met de klokken die er al waren.

Verwante klokken

Terheijden, Witte Kerkje

Algemene informatie^{xvi}:

Gieter: Joris [meester van Schoonhoven?]

Gietjaar: 1416

Doorsnede: 380 mm

Gewicht: 80 kg

Opschrift: *+ ian : est : nomen : meum : me : fecit : georgivs : anno : mcccc : xvi*

De klok in Terheijden vertoont als uiterlijke kenmerken de volgende. Op de schouder bevinden zich twee, boven het opschrift twee, eronder één, op de faussure één en op de lip twee sierranden.

Ook de letter “s” bij *ian est nomen meum* (zelfde opschrift als het Raadhuis!), een kenmerkende letter heeft hetzelfde uiterlijk. Het enige grote verschil is het scheidingsteken tussen de woorden; dat zijn twee ruiten boven elkaar.^{xvii} Haar herkomst is eveneens nog onduidelijk. Mogelijk is zij het in een onbekend jaar verdwenen wachtklokje uit de Bartholomeuskerk van Schoonhoven, dat 1816 in de Nederlands Hervormde kerk van Princenhage werd opgehangen.^{xviii} Een verhaal uit deze protestantse Gemeente zegt echter dat deze klok uit Schiedam komt en door de toenmalige pastoor van daaruit werd meegenomen. 1934 werd zij dan naar Terheijden verplaatst en dit klokje hangt daar thans nog steeds. In eerstgenoemde kerk bevindt zich namelijk een soortgelijke klok met zelfde uiterlijke kenmerken plus en zowel gieter als gietjaar stemmen overeen met die van Terheijden.^{xix}

Schoonhoven, Bartholomeuskerk

Algemene informatie:

Gieter: meester Joris

Gietjaar: 1416

Doorsnede: 1254 mm

Opschrift: *maria mater domini fecit magister georgivs anno domini nostri m cccc xvi*

De kroonversiering van de klok in Schoonhoven is dan weer gelijk aan die van het Raadhuis.

De randversiering van de klok in Schoonhoven lijkt eveneens op de klokken van de gieters DE LEENKNECHT (VAN HARELBEKE) en die in Terheijden. Een klankanalyse van de klok vindt men in het klanktechnisch vergelijk tussen vier gelijkaardige klokken.

Heesbeen, Hersteld Hervormde Kerk

Algemene informatie:

Klok I:

Gieter: Joris van Harelbeke

Gietjaar: 1393

Doorsnede: 905 mm

Gewicht: 450 kg

Opschrift: *lavdo devm vervm voco plebem congre
clervm defvinctus ploro fugo pestem festa decoro
harel u m ccc xciii*

Klok II:

Gieter: Joris van Harelbeke

Gietjaar: 1393

Doorsnede: 860 mm

Gewicht: 391 kg

Opschrift: *ihesus es mine name mester ioris van
haerlebeke maecte mi int iaer m ccc xciii*

figuur 4 Opschrift te Heesbeen.

In Heesbeen bevindt zich een tweegelui uit 1393 waarbij de grootste klok het volgende opschrift heeft: *ihesus es mine name mester ioris van haerlebeke maecte mi int iaer m ccc xciii*.^{xx} Ook de opvallende s uit de klok van Terheijden en die van het Raadhuis, zowel de vorm *[naam] es mine name* geeft aanwijzing erop dat dit mogelijk Georgius een leerling is van Joris VAN HARELBEKE geweest, mogelijk

dus een zoon van een van de klokkengieters zelf.

Van Loon-van de Moosdijk vermeldt echter in haar doctoraalscriptie dat *deze Joris* [uit de klok van Terheijden] *niet vereenzelvigd mag worden met de gieter Joris van Harelbeke*, met als argument dat de gietkwaliteit minder fraai is dan die van Heesbeen.^{xxi}

Toch lijken de klokken qua versieringselementen op elkaar: Is dit puur toeval of is er toch sprake van een zelfde gieter? Er zijn veel klokken verdwenen (bijvoorbeeld in de Tachtigjarige Oorlog en de Tweede Wereldoorlog, maar klokken werden ook hergoten als ze gescheurd waren) uit deze periode en het is ook onbekend hoeveel klokken beide meesters gegoten hadden. Bovendien was de versiering in die tijd erg in de mode dus blijft niet uit te sluiten dat Joris van Harelbeke dezelfde was als de gelijknamige meester van Schoonhoven.

Ook van de kleine klok is een klankanalyse voorhanden:

Grondtoon: -76

Slagtoon: +0

Prime: +28

Terts: +17

Kwint: +32

Octaaf: +0

Duodecime: -38

Alle (toegeschreven) klokken van Van Harelbeke en van Joris in kaart gebracht^{xxii}:

Vergelijk in uiterlijke kenmerken

De klok van het Raadhuis in vergelijking met die van GEORGIUS VAN HARELBEKE en JORIS [VAN SCHOONHOVEN]:

Klokken	Breda	Terheijden	Schoonhoven	Heesbeen I	Heesbeen II
<i>Gieter en Gietjaar</i>	Onbekend 1452 [1403]	GEORGIUS 1416	MEESTER GEORGIUS 1416	MEESTER JORIS VAN HARELBEKE 1393	JORIS VAN HARELBEKE 1393
<i>Randversiering</i>	Schouder: 3	Schouder: 1	Schouder: 3	Schouder: 3	Schouder: 3
	Boven opschrift: 2	Boven opschr: 2	Boven opschr: 2	Boven opschr: 2	Boven opschr: 2
	Onder opschrift: 1	Onder opschrift: 1	Onder opschrift: 3	Onder opschr: 3	Onder opschr: 3
	Faussure: 2	Faussure: 1, dun	Faussure: 1, dun	Faussure: 1, dun	Faussure: 1, dun
	Lip: 2	Lip: 2	Lip: 3	Lip: 3	Lip: 3
<i>Taal</i>	Nederlands	Latijn	Latijn	Nederlands	Latijn
<i>Opschriftstructuur</i>	<i>ian es mine name</i> + jaartal	<i>ian est nomen meum</i> + gieter + jaartal	<i>maria mater domini</i> + gieter + jaartal	Latijnse hexameter ^{xxiii} + gieter ^{xxiv} + jaartal	<i>ihesus es mine name</i> + gieter + jaartal
<i>Kroon</i>	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen, met “noppen”	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen, met touwversiering
<i>Doorsnede</i>	470 mm	380 mm	1254 mm	905 mm	850 mm

De klokken van GEORGIUS VAN HARELBEKE in vergelijking met die van de andere klokken van DE LEENKNECHT:

Klokken	Heesbeen I	Heesbeen II	Halle I	Halle II
<i>Gieter en gietjaar</i>	MEESTER JORIS VAN HARELBEKE 1393	JORIS VAN HARELBEKE 1393	DANIËL EN MICHIEL DE LEENKNECHT 1390	[DANIËL EN MICHIEL DE LEENKNECHT] ca 1400
<i>Randversiering</i>	Schouder: 3	Schouder: 3	Schouder: 3	Schouder: 3
	Boven opschr: 2	Boven opschr: 2	Boven opschr: 1	Boven opschr: 2
	Onder opschr: 3	Onder opschr: 3	Onder opschr: 2	Onder opschr: 2
	Faussure: 1, dun	Faussure: 1, dun	Faussure: 1	onbekend
	Lip: 3	Lip: 3	Lip: 2	onbekend
<i>Taal</i>	Nederlands	Latijn	Latijn	Latijn
<i>Opschriftstructuur</i>	<i>ihesus es mine name</i> + gieter + jaartal	Latijnse hexameter + gieter + jaartal	<i>maria est nomen meum</i> + gieter + jaartal	Enkele tekst zonder jaartal en gieter
<i>Kroon</i>	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen met touwversiering	6 kroonarmen met touwversiering
<i>Doorsnede</i>	905 mm	850 mm	1220 mm	1140 mm

Klanktechnisch vergelijk

Klanktechnische (afwijkingen in cents) overeenkomsten van de klokken in Schoonhoven en Terheijden^{xxv}, daarnaast Heesbeen, daarnaast cursief het raadhuis. De slagtoon is gesteld op 0 cents.

Dan kom ik tot conclusie:

Schoonhoven	Terheijden	Heesbeen	<i>Breda</i>
Grondtoon: -77	Grondtoon: +34	Grondtoon: -76	<i>Grondtoon: + 113</i>
Slagtoon: +0	Slagtoon: +0	Slagtoon: +0	<i>Slagtoon: +0</i>
Prime: +56	Prime: -217	Prime: +28	<i>Prime: + 111</i>
Terts: +13	Terts: +5	Terts: +17	<i>Terts: + 77</i>
Kwint: -70	Kwint: -75	Kwint: +32	<i>Kwint: + 113</i>
Octaaf: +0	Octaaf: +0	Octaaf: +0	<i>Octaaf: +0</i>
Duodecime: onbekend	Duodecime: -12	Duodecime: -38	<i>Duodecime: -34</i>

Hier is duidelijk te zien dat de klokken van Joris [meester van Schoonhoven] klanktechnisch wél veel verwantschap hebben, terwijl dat niet zo is in het geval van het stadhuis. Dit zou een verwerping kunnen zijn opdat Joris [meester van Schoonhoven] niet de klokkengieter geweest was van het stadhuis klokje. Hierover zou nader onderzoek verricht worden, die in dit geval helaas niet plaats kon vinden.

Bovendien werkte Joris van Schoonhoven zonder sjablonen: De klank kan zo sterk veranderen, als er al een ander profiel werd gebruikt. En zoals aangemerkt: De kennis ontbrak in klanktechnisch opzicht en was toen ook niet erg belangrijk. Bovendien werkte Joris van Harelbeke wél met een trekmal: dit is duidelijk te zien aan de kop van de klok.

Twijfel

In de klokkeninventarisatie van de Nederlandsche Klokkenspelvereniging uit 1943^{xxvi} wordt de klok foutief aangegeven met jaartal 1412 (*m cccc xii*). Dit was voor mij de aanleiding om na te gaan wat de correcte aanduiding was. Na een bezoek te hebben gehad om het klokje te bekijken, heb ik samen met stadsbeiaardier Paul Maassen gipsafdrukken gemaakt van de klok. Hieruit bleek duidelijk dat er sprake was van een klok uit *m cccc iii*: 1403. Het is meer dan eenduidig dat het hier gaat om drie dezelfde letters. Dat past veel beter bij de nauw verwante klokken van de klokkengietersfamilie DE LEENKNECHT! Het oeuvre gaat niet verder dan de eerste kwart van de vijftiende eeuw, wat ook wijst op primitiever, vroeger gietwerk in de versiering van de klokken dan die uit 1452. Zo heeft de klokkengietersfamilie als vroegst deze opschriftstructuur bij de klokken te Kortrijk (1398), Sluis (1398), en als laatste 1418 te Herlufmagne (Denemarken) gebruikt, wat prima past bij het jaartal 1403.^{xxvii}

Het Maltezerkruis begint al in 1368 bij de klok van de Nederlands Hervormde Kerk te Aalburg. Pas in de eerste kwart van de 15^e eeuw is er sprake van de verdwijning. Vaak was er een Brabants kruis (ook ankerkruis) op de klokken uit de 15^e eeuw te vinden, zoals die van Hoernken, Van Hyntham en Jan van Asten te vinden.

Om dergelijke klokken te vergelijken uit de periode 1445-1460 met die van het Raadhuis, als we het jaartal 1452 mogen geloven, kom ik op deze tabel^{xxviii} uit:

Klokken	Breda	Eindhout	Antwerpen	Loon op Zand	Zevenbergen
<i>Gieter en gietjaar</i>	Onbekend 1452 [1403]	[JAN ZEELST-MAN] 1442	JAN EN WILLEM HOERNKEN 1459	J. EN W. HOERNKEN 1460	PIETER VAN DORMEN 1450
<i>Randversiering</i>	Schouder: 3	Schouder: 2	Schouder: 5	Schouder: 5	Schouder 2:
	Boven opschrift: 2	Boven opschrift: 2	Boogfries met kruisbloemen	Boven opschrift: parelrand	Boven opschrift: 2
	Onder opschrift: 1	Onder opschrift: 2	Boogfries met kruisbloemen	Onder opschrift: 2	Onder opschrift: 2
	Faussure: 2	Faussure: 1	Faussure: 5	Faussure: 5	Faussure: 3
	Lip: 2	Lip: 2	Lip: 3	Lip: 3	Lip: 3
<i>Taal</i>	Nederlands	Nederlands	Nederlands	Latijn	Nederlands
<i>Opschrift-structuur</i>	<i>ian es mine name + jaartal</i>	Maria es min name men ghelut si gode bequame + jaartal	Gabriel heet dese clock + gieters + opdrachtgever + jaartal + distichon	Sancte johannes baptista vocor + jaartal + gieter	Maria is miin naem miin gheluit si god pequaem + jaartal + gieter
<i>Kroon</i>	6 kroonarmen, met touwversiering	6 kroonarmen, met koordversiering	6 kroonarmen, dik	6 kroonarmen	6 kroonarmen met touwversiering
<i>Woordscheiding</i>	Ruiten/driehoek en in zeskant	Zesbladige bloemen	Vierbladige bloemen	Vierbladige bloemen	Driebladige bloemen
<i>Zinsscheiding</i>	Malteserkruis	Malteserkruis met achthoekige achtergrond	Brabants Ankerkruis	Brabants Ankerkruis	Dun Grieks kruis
<i>Doorsnede</i>	470 mm	1125 mm	1947 mm	1080 mm	1100 mm

Conclusie

Uit de gegevens hierboven ziet men duidelijk een andere woordscheiding, andere proportie van randversieringen zowel opschriftstructuur: hoewel de vers “[naam] is mijn naam, mijn geluid zij gode bekwaam” (in welke spelling dan ook) nog voorkomt. Maar juist het Nederlands-Latijnse *es* en *name* is kenmerkend voor de 14^e eeuw, en bij de klokken van JAN ZEELSTMAN. Maar het gietwerk van Zeelstman is vele malen ontwikkelder: De kroon is anders gevormd en geplaatst, de letters zijn secuurder gesneden en bovendien komt de gotische versiering (zesbladige bloemen) niet voor op de klok van het Raadhuis, en het bekende ankerkruis, wat steeds weer werd geplaatst op klokken uit die tijd. Zoals opgemerkt in tabel I & II, komen de klokken veel meer overeen met elkaar. Ook op grond van de klanktechnische gegevens, waaruit vastgesteld kan worden dat de gieter vrij ver was met het vormen van de huidige sjablonen, en vergelijking wil ik deze klok als een in 1403 gegoten klok aan (een leerling of verwante van) GEORGIUS VAN HARELBEKE toeschrijven.

Bronnen:

- Brekelmans, F. A. (1937). Een onbekend klokje uit 1416 ontdekt . *Taxandria*, 184-185.
- Deschrevel, A. (1959). Het klokkengietersgeslacht De Leenknecht (alias van Harelbeke). *De Biekerf*, 321-340.
- Kalf, J. (1912). De Monumenten van Geschiedenis en Kunst in de Provincie Noord-Brabant. In J. Kalf, *De Baronie van Breda*. Utrecht.
- Kamphuis, J., & Olde Meierink, B. (1994). *Het stadhuis te Breda*. Breda.
- Keppel, J. R. (ca. 1905). *Eenige Wetenswaardigheden betreffende de Groote of Lieve Vrouwen Kerk in de XVIe eeuw*. Breda: H. Engelbregt.
- Lehr, A. (1963). Middeleeuwse klokkengietkunst. In A. Lehr, C. Fehrmann, & J. Besemer, *Klokken en Klokkengieters*. Culemborg: Nederlandse Klokkenspel-Vereniging.
- Lehr, A. (2007). *Leerboek der Campanalogie*. Asten: Nationaal Beiaardmuseum.
- Nieuwenhoven, H. v. (1996). *Klokkenvordering 1942-1943*. Zeist : Rijksdienst van de Monumentenzorg.
- Praem., A. E. (1931). *De oorkonden van het Norbertinessenklooster St. Catharinadal te Breda-Oosterhout*. Tongerlo: Drukkerij der Abdij.
- Spapens, W., & Jochems, A. (2008). *Bredase Kerken door de eeuwen heen*. Breda: Van Ierland Uitgeverij.
- Uldall, F. (1897). *Nederlandse Kerkklokken in Denemarken*.
- van Loon-van de Moosdijk, E. (2004). *Goet ende Wael gheraect*. Nijmegen: Nijmegen University Press.
- Van St. Janskapel tot wachthuis. (1993). *Engelbrecht van Nassau*, 18-21.
- van Wezel, G., Koldewij, J., & Booms, C. (2003). *De Onze-Lieve-Vrouwekerk en de grafkapel voor Oranje-Nassau te Breda*. Zeist: Rijksdienst van de Monumentenzorg.
- Zonneveld, L. (1989). *Lijst van gevorderde klokken te Breda*.

Noten

-
- ⁱ Omdat hij alleen bekend is met de klok van Schoonhoven én Terheijden (wordt nader toegelicht), wordt hij aangeduid met meester van Schoonhoven, om verwarring te voorkomen.
- ⁱⁱ Kalf, 1912
- ⁱⁱⁱ Zonneveld, 1989
- ^{iv} Hierover is meer te lezen in Lehr, *Leerboek der Campanalogie*, 2007, v.a. p. 6
- ^v Over de klokkengeschiedenis van de Grote Kerk te Breda en ook de andere kerken kunt u meer lezen in eerder verschenen publicaties van de Oranjeboom: Jaargang 12 (1959) p. 138, en Jaargang 28 (1975), p. 156.
- ^{vi} Uldall, 1897, p. 4.
- ^{vii} Erens, 1931
- ^{viii} Van Keppel, ca. 1905, p. 19. Van Keppel ontnam zijn bronnen uit o.a. SAB, Archnr. 137, inv. no. 141.
- ^{ix} Van Keppel, ca. 1905, p. 20.
- ^x In 1503 worden vier luidklokken gegoten door Symon Waghevens voor de toren. Zij wordt bevestigd: *Item ghegeven ene riem in de priem clocke*. (SAB, Archiefnr. 137, inv. no. 1, fo. 6v)
- ^{xi} Van Keppel, ca. 1905, p. 29.
- ^{xii} Kamphuis & Olde Meierink, 1994, p. 93, 143.
- ^{xiii} Kamphuis & Olde Meierink, 1994, p. 98.
- ^{xiv} Deschrevel, 1959, p. 330.
- ^{xv} Hierover is meer te lezen in Lehr, 2007, p. 19-21.
- ^{xvi} Van Loon-van de Moosdijk, 2004, p. 499.
- ^{xvii} Brekelmans, 1937
- ^{xviii} Site van de Hervormde Gemeente Schoonhoven
- ^{xix} Brekelmans, 1937
- ^{xx} Van Loon-van de Moosdijk, 2004, p. 489, 490.
- ^{xxi} van Loon-van de Moosdijk, 2004, p. 499.
- ^{xxii} Alle gegevens zijn hier gehaald uit van Loon-van de Moosdijk, 2004, gedeeltelijk ook Deschrevel, 1959
- ^{xxiii} *Laudo deum verum, voco plebem, congrego clerum, defunctus ploro, pesta fugo, festa decoro*.
- ^{xxiv} Zonder *me fecit* en alleen *harel*:
- ^{xxv} De gegevens van Schoonhoven zijn ontnomen uit: Lehr, 1963
- ^{xxvi} Van Nieuwenhoven, 1996
- ^{xxvii} Deschrevel, 1959
- ^{xxviii} Eveneens zijn hier alle gegevens gehaald uit van Loon-van de Moosdijk, 2004